

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО- ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

БІЛАС Анастасія-Роксолана Іванівна - пошукувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті здійснено історико-правовий аналіз міжнародно-правових основ українсько-турецьких відносин з давніх часів до наших днів. Особливу увагу приділено дослідженню взаємовигідного міждержавного співробітництва в початку ХХ століття, коли український народ реалізував право нації на самоопределение і створення власної державності.

Ключові слова: українсько-турецькі відносини, міжнародно-правовий аналіз, співробітництво, Кримське ханство, Османська імперія, Хмельницький, Дорошенко, Виговський, Декларація Талат-бея, Левицький, Ахмед Мухтар-бей, Українська Народна Республіка, Анкарський договір, Чорноморський регіон.

Співробітництво з Туреччиною задля підтримання безпеки в Чорноморському регіоні суттєво допоможе Україні реалізувати власні потенційні природні можливості в розвитку економічних зв'язків Заходу зі Сходом. Київ має серйозний шанс відіграти помітну роль на пострадянському просторі в організації нової системи безпеки і стабільності в Чорноморському регіоні, створенні сучасних моделей міждержавного партнерства.

Чорноморський регіон – це географічна спільність держав і народів, що створила свою певну історичну культуру і зблизила їх інтереси.

Причорномор'я з найдавніших часів було справжньою колыскою унікальних цивілізацій, що суттєво збагатили скарбницю світової культури, жвавим перехрестям між

Європою і Азією, де впродовж віків відбувалося змішання рас і етносів, переплетіння багатьох культур, систем господарювання і економічного життя та традицій.

Але тільки в останньому десятиріччі ХХ століття були зроблені практичні кроки до посилення співробітництва держав у Чорноморському регіоні на багатосторонній основі.

Цьому передували глобальні події, що відбулися у світі. Розпад тоталітарної системи в країнах Центральної та Східної Європи, припинення існування Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), Варшавського Договору (ВД) і самого СРСР – ініціатора і засновника цих союзів, докорінно змінили геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні та економічних стосунках між Україною та Туреччиною.

Таким чином, перед державами постала дуже важка проблема: як в період глобалізації співробітництва найефективніше використати такі неповторні, унікальні характеристики своїх країн, як географічна та історична близькість, культурні і господарські зв'язки, взаємодоповнюваність національних економік у міжнародному розподілі праці (МРП), можливість вирішення екологічних проблем Чорного моря, що набули загрозливих масштабів і т.ін.

Ось чому лідери чорноморських держав схвально зустріли запропонований турецьким президентом Т.Озалам ще в 1990 році проект, який передбачав регіональне згуртування чорноморських країн.

Українсько-турецький чинник регіонального співробітництва – дуже важливий фактор згуртування чорноморських держав, а саме: українсько-турецьке багатогранне партнерство.

Відносини між Україною і Туреччиною ґрунтуються на взаємній зацікавленості обох країн та мають глибоке історичне підґрунтя.

Історична довідка: Серед перших українців, що потрапили до Туреччини, були полонені запорозькі козаки, а також мирне населення, яке турки і татари брали в яsir під час нападів на українські землі. Ці набіги розпочалися з кінця XV ст., коли турки захопили північне узбережжя Чорного моря і змусили Кримське ханство у 1478 р. визнати васальну залежність від Османської імперії. Українські козаки, в свою чергу, здійснювали відплатні напади на Туреччину.

Значну частину полонених вивозили до Туреччини, де їх продавали на невільничих ринках. Звідти бранці потрапляли до володінь Османської імперії та інших країн. Чоловіки часто до кінця життя мусили працювати веслярами на галерах, а жінки перебували в гаремах. Частину хлопчиків, вивезених з України, передавали до султанської гвардії, де їх перетворювали на яничар – фанатичних і жорстоких воїнів.

Водночас є свідчення, що українські полонені часом досягали в Османській імперії та сусідніх країнах високого суспільного становища. Так, наприклад, український козак на османській службі Я. Малік став у XVIII ст. великим візиром у Західній Індії. Одна з українських бранок – знаменита Роксолана (Н. Лісовська) – стала дружиною султана Сулеймана I та матір'ю Селіма II, здійснюючи значний вплив на політику Османської імперії [1, 310].

Першим кроком до міждержавного розуміння між українським і турецьким народами слід вважати візит у 1553 р. засновника Запорозької Січі князя Д. Вишневецького до Стамбула. Тоді українське козацтво фактично вперше започаткувало українсько-турецький міждержавний діалог з питань взаємних інтересів і врегулювання прикордонних конфліктів. Встановлення відносин між молодією Українською

державою та Османською імперією було викликане передусім необхідністю протидіяти політичним намірам Польщі та Росії, які намагалися загарбати Україну та поділити її територію між собою.

За часів гетьманства Б. Хмельницького та П. Дорошенка українсько-турецькі політичні відносини і торговельні зв'язки набули ще більшої сили. Українська дипломатична місія на чолі з полковником П. Джалалієм у червні 1648 р. уклала у Стамбулі союз із Туреччиною, на підставі якого Україна була визнана суверенною державою, а кримському ханові заборонено здійснювати напади на українські землі. Згодом було підписано низку двосторонніх угод, які, зокрема, регулювали українсько-турецькі відносини щодо прикордонних конфліктів і морських торговельних шляхів на Чорному морі.

У 1650 р. Туреччина запропонувала свій протекторат Україні, яка мала стати васальною державою Османської імперії, на зразок Молдавії та Валахії. Однак спроба Б. Хмельницького утворити українсько-молдавський союз під протекторатом Оттоманської імперії в 1652–1653 роках не була реалізована, одним із наслідків чого був союз України з Москвою. Хоча Переяславська рада формально заборонила відносини з Туреччиною (теза 5 договору, укладеного в Москві у березні 1654 р.), та вони не припинилися, і українсько-турецький союз був відновлений у 1655 р.

Союзні зв'язки з Туреччиною лишалися сталим напрямом української політики і надалі. З тими чи іншими особливостями, визначеними змінами міжнародно-політичної кон'юнктури на сході Європи, його продовжували дотримуватися майже всі наступники Б. Хмельницького у критичні моменти існування Козацько-Гетьманської держави.

Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, особливо після Андрусівської угоди (1667), яка поділила Україну на польську та московську частини, орієнтувалися на допомогу й союз із Туреччиною.

Гетьман І. Брюховецький, пориваючи з Москвою (1668), вислав делегацію на чолі з лубенським полковником Г. Гамалією для переговорів у справі турецької протекції

над Україною. Місія була вдала, але загибель- І. Брюховецького звела нанівець його заходи.

Українсько-турецький союз був оформлений за гетьмана П. Дорошенка, який прагнув відновити державу Б. Хмельницького і поширити її на західноукраїнські землі. У 1667 р. він розпочав переговори з османським султаном, які завершилися в 1668 р. угодою про військово-політичний союз України з Туреччиною. Але Бучацький договір 5 жовтня 1672 р., за яким Польща зрікалася Поділля на користь Туреччини, а Брацлавщини й Київщини на користь - П. Дорошенка, був порушенням українсько-турецької угоди 1668 р. й початком краху туркофільської політики П. Дорошенка [2, 54–55].

Після поразки Карла XII та І. Мазепи в 1709 р. під Полтавою Туреччина на певний час стала місцем першої значної політичної еміграції з України. Вища козацька старшина і політичні діячі – П. Орлик, А. Войнаровський, Г. Герцик та ін. – розгорнули в Туреччині активну політичну діяльність, спрямовану на створення чергової антимосковської коаліції. Але вона зазнала невдачі, й більшість емігрантів протягом 1711–1714 років переїхала до країн Європи, зокрема Франції. Окремі представники української еміграції лишилися у Туреччині, але якогось помітного сліду по собі не залишили [3].

Після розгрому Запорізької Січі близько 10 тис. козаків оселилися на території Османської імперії – в гирлі Дунаю. Тут вони заснували Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р. Під час Кримської війни 1853–1856 років у складі турецької армії воювали козацькі сотні.

Справжнє розуміння ваги української проблеми пробуджується в Туреччині за часів Першої світової війни, коли ідея визволення України за допомогою держав Четвірного союзу знаходить повне співчуття й підтримку з боку керманів турецької політики. Перші українсько-турецькі контакти припадають на початок Першої світової війни і пов'язані з діяльністю місії Союзу визволення України (СВУ) в Константинополі.

Ще до вступу у війну Туреччини Союз визволення України виступив з відозвою

до турецького народу. Ця відозва – перший офіційний документ у новітніх відносинах між Україною і Туреччиною. Україна і Туреччина трактувались як союзники, що мають спільного противника в особі російського царизму.

Звернення СВУ знайшло відгук у Туреччині. У пресі вказувалось на утиски, що їх зазнавали українці під гнітом Росії. Часопис «Терджіман-і-Хакікат» стверджував, що український народ міг зберегти власну мову і себе як націю лише завдяки правам, якими користувалися українці в Австро-Угорщині [4].

Союз визволення України зустрів вступ Туреччини у війну із захопленням. Для встановлення контактів з турецькими і болгарськими урядовими і громадськими колами до Софії і Константинополя були направлені представники Головної Української Ради і СВУ. Делегати Головної Української Ради Л.Цегельський і С.Баран мали зустрічі з провідниками турецької політики Енвер-пашою і Талаат-беєм. Вони підтримали прагнення створити на руїнах переможеної Росії незалежну українську державу, що буде охоронним муром проти російської навали на Балкани і Середземне море [5].

Діяльність Константинопольської групи СВУ сприяла поширенню інформації про українське питання в турецькій провінції. «Інтелігентні турки цілком захопилися українською справою, – повідомляв дописувач «Вістника СВУ» навесні 1915 р. – Всі вони, здивавши кого-небудь з українців, зачинають розмову про Україну, про змагання українців і щиро бажають визволення з-під Москви» [6].

Найбільшим досягненням місії СВУ в Константинополі стала декларація Талаат-бея (міністра внутрішніх справ Туреччини, одного з трьох фактичних керівників країни) з українського питання, опублікована 24 листопада 1914 р.

Наприкінці жовтня 1914 р. в статті «Нова держава» «Тасфір-і-Ефкіар» стверджувала, що утворення української держави буде значною послугою світові й людяності.

Талаат-бей заявив, що Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України

з-під російського панування; після розгрому Росії Османський уряд буде готовий допомогти українському народові створити незалежну державу. Союз визволення України визнавався як загальнонаціональний представницький орган українського народу, що живе в російській Україні.

Політичні наслідки декларації Талаат-бея важко переоцінити. Це перший у міжнародних відносинах офіційний документ, у якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави. Для української історії Декларація Талаат-бея має таке саме значення, як відома декларація Бальфура для історії єврейського народу і держави Ізраїль.

Газета молодотурків «Жен Тюрк» (французькомовна) зазначала, що «інтереси українців тісно пов'язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають для себе українці, відділила б Росію від узбережжя Чорного моря. Створення неросійської слов'янської держави увільнило би Туреччину від політики інтриг і забаганок російського царства, яке прагне до того, щоб запанувати над Константинополем і морськими протоками» [7]. Успіх визвольних змагань українського народу, відокремлення України від Росії, як вважалося, завдавали б могутнього удару по традиційній політиці Росії та звільнили би Туреччину від небезпеки, яка загрожує їй протягом останніх двох століть.

Делегація СВУ в Туреччині мала ще одне завдання: підготувати умови для створення українського військового з'єднання, яке б разом з турецькими військами висадилося на Кубані або в північному Причорномор'ї, в районі Одеси, з тим, щоб ініціювати національно-визвольний рух українського населення проти гніту царської Росії [8].

Повстання на Кавказі і на Кубані готувалося спеціальним німецько-турецьким комітетом; розглядалася можливість участі в акції українських емісарів, чия діяльність поширювалася також і на організацію повстання на російському Чорноморському флоті [9].

Представники «Союзу визволення України» обговорили в Константинополі з довіреними особами військового мі-

ністра Туреччини Енвер-паші питання турецько-українського співробітництва. Передбачалося, що після висадки в одному з пунктів російського узбережжя Чорного моря невеликий український підрозділ при підтримці значних турецьких сил спробує викликати революційний рух в Україні [10].

Однак у листопаді 1914 року Енвер-паша, підтримавши загалом таку операцію, назвав її умовою досягнення цілковитого панування на Чорному морі, що було практично недосяжне. Виходячи з реального співвідношення сил на російсько-турецькому фронті, а також враховуючи настрої більшості населення Кубані та України проти Туреччини, шансів на успішне здійснення операцій не було. І на суходопутному, і на морському театрах війни ініціатива поступово переходила до російських військ. Крім того, коли б українські представники прибули на Північний Кавказ в обозі турецького десанту, то їх би вважали за представників ворожої, окупаційної армії.

На ймовірність подібного розвитку подій вказував керівник «Союзу визволення України» О.Скоропис-Йолтуховський у своєму аналізі ситуації 20 грудня 1914 р. Керівництво СВУ робить висновок, що національна самосвідомість кубанців не висока. Тому їх треба ще переконати, що запланована в Константинополі акція здійснюватиметься не заради турків і турецьких інтересів, а на користь політичних інтересів українського народу.

Народні маси мають усвідомити, що об'єктивні передумови для створення української держави існують, і енергійно використати можливість досягнути поставленої мети. Треба переконати українців у тому, що у власних інтересах Австро-Угорщини, Німеччини й Туреччини – прагнути до створення української держави як буфера між ними і Росією. Це, на думку О.Скоропис-Йолтуховського, мало зняти підозру в українців, що їх використовують у війні як гарматне м'ясо, щоб після поразки Росії кинути напризволяще. Усвідомлення життєвих інтересів, які пов'язують Україну та воюючі проти Росії союзні держави, може стати могутнім засобом антимосковської пропаганди

в Україні [11].

Але реальні можливості українсько-турецького співробітництва, особливо в умовах війни, виявились обмеженими. Вже протягом 1915 р. великі воєнні невдачі Туреччини перекреслюють будь-які можливості проведення нею ініціативної зовнішньої політики.

Турецько-українські відносини у 1918–1921 рр.

Згідно зі статтею 8-ю Берестейського мирного договору було укладено додаткові угоди між УНР і окремими державами Четвірного союзу. Українсько-турецький договір був підписаний в Бересті-Литовському 12 лютого 1918 р. Договір скасовував усі закони, регламенти й накази, які були видані на території кожної сторони з огляду на воєнний стан. Окремі статті регулювали питання репатріації полонених та інтернованих, матеріальні компенсації. Передбачалися взаємні пільги. З огляду на брак будь-якої договірної бази взаємин, УНР і Туреччина домовились укласти консульську конвенцію, а також інші акти [12].

Після підписання Берестейського мирного договору Туреччина з ворога України перетворилася в її союзника. Саме в той же час з'явилися повідомлення про агітацію на шпальтах деяких турецьких газет на користь приєднання Одеси до Оттоманської імперії. Ці домагання підтримувала група турецьких політиків, які за допомогою історичних, економічних та географічних підстав доводили права Туреччини на Одесу, що відійшла всього 120 років тому [13]. Однак розвитку цей сюжет не мав.

М.Левицький, перший український посол у Константинополі, опікувався такими політичними проблемами, як Крим, бессарабське та балканське питання, зносини з Персією (можливість контактів з перським представником у Туреччині). Особливо турбували М.Левицького події на Кавказі. У Константинополі перебували представники Північного Кавказу, що домагалися створення окремої мусульманської держави. Звертаючись за допомогою до турецького уряду, вони претендували на весь Північний Кавказ, до ріки Кубань і таким чином зазіхали на частку території кубан-

ців [14].

Загалом українсько-турецькі стосунки за часів УНР взяли конструктивний старт. Про обопільну налаштованість на взаємопідтримку та співробітництво свідчить і діяльність турецького посла в Києві Ахмеда Мухтар-бея [15]. Ця тенденція зберігалась і за часів Директорії [16].

Радянська Україна у зовнішній політиці Туреччини

Перед Туреччиною, яка після розпаду Османської імперії фактично отримала якісно інший державний статус, гостро постало питання позбавлення глибокої залежності від країн Антанти й зміцнення власного міжнародного становища.

У 1920 р. за умов посилення блокади Туреччини уряд Кемал-паші закономірно шукав контактів на півночі, де він розраховував дістати підтримку не тільки моральну, а й матеріальну та військову. За цих умов зміна політичного режиму мала впливати на стратегію.

Вже 16 березня 1921 р. було підписано Московський договір про дружбу та братерство між Туреччиною та Радянською Росією, 13 жовтня того ж року – Карський договір з республіками Радянського Закавказзя.

А наприкінці 1921 року до Анкари відбулася надзвичайна українська місія на чолі з членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР М.Фрунзе. Через нього турецькому урядові була передана значна сума коштів. ***2 січня 1922 р. було підписано Договір про дружбу і братерство між Туреччиною та Україною. Виступаючи 3 січня 1922 р. на прийомі з нагоди підписання договору, голова Великих Національних зборів М.Кемаль-паша відзначав: «Туреччина та Україна – найближчі одна до одної країни. Так само є близька й дружба між народами цих двох країн»*** [17].

Нове керівництво Туреччини легко пішло на забуття основ двосторонніх зв'язків, закладених у перші повоєнні роки, і охоче підіграло відповідному підходу більшовиків.

Таким чином Анкарський договір про дружбу та братерство став наступною важливою віхою в добросусідських стосунках між Україною та Туреччиною. Він передбачав

установлення дипломатичних і консульських відносин, заклав правові підвалини їх політичного союзу, започаткував активне співробітництво в торговельно-економічній та культурній сферах [18].

Анкарський договір, разом із Московським і Карським договорами, мав велике значення для подальшого розвитку незалежної турецької держави, засвідчив прорив дипломатичної та економічної блокади з боку держав Антанти. Крім того, ці угоди значною мірою сприяли і військовим перемогам турецьких патріотичних сил. Але надалі договору не судилося відіграти великої ролі в українсько-турецьких стосунках: вони фактично втрачають повноцінний міждержавний характер.

Ще на початку та в середині 20-х років турецько-українські торговельні стосунки були досить інтенсивні. Українські офіційні кола надали турецьким купцям право без будь-яких перешкод приїжджати в Україну та здійснювати комерційні операції на ярмарках, які влаштувалися у 20-ті роки [19].

Турецькі судна могли заходити в українські чорноморські та азоровські порти без спеціальної візи радянських представників у Туреччині. Значна частина турецького експорту до СРСР йшла саме через українські порти. У 1925 р. в Харкові було засновано Українсько-Східну торговельну палату з філіями у Києві та Одесі. Палата сприяла зовнішньоторговельній діяльності різних українських організацій.

За даними Народного Комісаріату торгівлі УСРР, у зовнішній торгівлі України саме Туреччина посідала перше місце: у 1926–1927 рр. частка зовнішньої торгівлі України з Туреччиною становила 45% всього обороту зовнішньої торгівлі УСРР. За даними Головного Митного Управління СРСР, за той же період частка України приблизно дорівнювала 35% всього експорту СРСР на Туреччину [20].

Важливу роль у розвитку українсько-турецьких відносин, наукових контактів, культурних зв'язків відіграла створена в січні 1926 р. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС), діяльність якої зосереджувалася на політико-економічному та

історико-етнологічному напрямках. Багато досліджень стосувалося саме Туреччини – її економіки, політики, історії, мови. Саме ВУНАС, *Тюркологічна комісія на чолі з академіком А.Кримським* та окремі діячі культури наприкінці 20-х у 30-ті роки, завдяки контактам з турецькими колегами, підтримували діалог між двома країнами [21].

У подальшому сталінський ізоляціонізм і світова війна призвели до майже повного згорання українсько-турецьких стосунків. Тільки в 60–80-ті роки, з нормалізацією та відчутним поліпшенням відносин між Радянським Союзом і Туреччиною, активізувались і її економічні, науково-технічні та культурні зв'язки з Україною. Але жодної самостійної ролі та політичного підтексту вони не мали.

Тож коли на початку 90-х рр. ХХ ст. відбувався інтенсивний процес формування міжнародно-правової бази двосторонніх відносин за принципом їхнього „встановлення” заново, фактично, в науковому сенсі, ми маємо всі підстави стверджувати про „відновлення” партнерських українсько-турецьких взаємин на якісно вищому рівні – рівноправному міждержавному.

Міжнародно-правовий аналіз сучасного стану українсько-турецьких відносин автор статті має намір здійснити у подальших наукових дослідженнях.

Література

1. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. – К., 1999. – Т. 15. – С. 310.
2. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С. 54–55.
3. Крупницький В. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742) / Праці Українського Наукового Інституту. – Т. XLII. – Варшава, 1938.
4. Вісник Союзу визволення України.– Відень, 1914.–Ч.2.–С.9.
5. К.Левицький. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918.–Львів, 1929.–С.11.
6. ВісникСВУ.–1915.–Ч.15-16.–С.9.
7. ВісникСВУ.–1915.–Ч.9-10.– С.17.
8. Al. Skoropys-Joltuchovskij. Ezwadungen bezuglich der Konstantinopel

АНОТАЦІЯ

У статті з історико-правових позицій аналізуються міжнародно-правові основи становлення українсько-турецьких відносин від найдавніших часів до нашого сьогодення. Особливу увагу приділено дослідженню взаємовигідної міждержавної співпраці на початку ХХ сторіччя, коли український народ реалізував право нації на самовизначення шляхом створення власної держави.

SUMMARY

In this article the historical and legal analysis of international legal bases of the Ukrainian-Turkish relations from the ancient times up to now is carried out. The special attention is paid to research of mutually beneficial interstate cooperation at the beginning of the XX century when the Ukrainian people exercised the right of the nation for self-determination and creation of own statehood.

der Aktion und der Verlegung des Sitzes des Präsidiiums des Bundes nach Konstantinopel. Wien, 20. Dezember 1914.–HHSt. A.P.A. 903 Kt. 8b. Ausfertigung.

9. Ця мета була бажана у зв'язку з обіцянкою Туреччини, що повсталі російські кораблі могли б кинути якір у Константинополі і за сприятливих обставин перейти під турецький прапор. Див.: Telegramm in Ziffern an Markgraf Pallavicini in Konstantinopel, nr. 602.–Wien, am. 9. Oktober 1914.–HHSt. P.A. 902 Kt. 8b. Konzept.

10. Детальніше див.: Privatschreiben des Grafen Hoyos an den Oberst Hranilovich, Armeeoberkommando. Wien, am 8. November 1914. Streng geheim.–HHSt. A.P.A. 902 Kt. 8 b. Konzept. Provisorischer Bericht... Wien, den 16. Desember 1914.–HHSt. A.P.A. 903 Kt. 8 b. Ausfertigung. Kabinett des Ministers. Privatschreiben des Grafen Hoyos an Oberst von Hranilovich. Wien, am 14. November 1914.–HHSt. A.P.A. 902 Kt. 8 b. Konzert. Streng geheim. Chiffre-Telegramm des K.u.K. Ministeriums des AuЯern an Markgraf Pallavicini in Konstantinopel, Nr. 744. Wien, 13. November 1914.–HHSt. A.P.A. 902 Liasse Kt. 8 b.

11. Al. Skoropys-Joltuchovsky. Erwagungen bezüglich der Konstantinopler. Aktion...–HHSt. A.P.A. 903 Kt. 8b. Ausfertigung.

12. Українсько-Турецький Додатковий Договір до мирного договору, заключеного 9 лютого 1918 року в Берестю-Литовським між Українською Народною Республікою, з одної сторони, і Туреччиною, Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією, з другої

сторони.–Мирний договір між Українською Народною Республікою, з одної, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони.–К., 1918, друкарня Р.К.Лубківської– С.14.

13. «Нова Рада».–№ 46.–31 (18) березня 1918.

14. ЦДАВО України.–ф. 3766. Оп. I. Спр. 111.–Арк. 5.

15. ЦЛАВО України.–ф. 3766. Оп. I. Спр. 114.–Арк. 22. «Нова Рада».–№164.–14 (1) вересня 1918.

16. Цей короткий період, зокрема, пов'язаний з діяльністю нового українського посла в Туреччині Олександра Лотоцького. «Туреччина така ж натуральна союзниця України на півдні, як Польща–на заході,–вважав О.Лотоцький. Див.: О.Лотоцький. В Царгороді.–Варшава, 1939. Праці Українського Наукового Інституту.–Т.40.–С.15-24.

17. Черніков І. З глибин століть. Про миротворчу тенденцію у взаєминах України і Туреччини в контексті історії // Політика і час.– 1994.–№7.–С.82.

18. Повний текст договору див. у кн.: Документы внешней политики СССР.–Т.V.–М, 1961.–С.9-14.

19. Київському контрактному, Харківському Хрещенському та Одеському.

20. Україна та Туреччина // Східний світ.–1929.–№1-2.–С.8-9.

21. Детальніше див.: Черников И. «... Решили укрепить между собой навсегда самые лучшие и сердечные отношения...» // Политика и время.–1992.–№4.–С.39; Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини // Східний світ.–1929.–№1-2.–С.375-385.